

“БЕКТЕМИН”

К. Тыныстанов ат. ҮБМУнун илим
жана инновациялар б-ча проректору,
тарых илимдеринин кандидаты
Н. Т. Ишенбекова

16-июнь 2025 жыл

Төлегенова Дина Мелдебеккызынын 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу диссертациясына жетектөөчү мекеме катары К. Тыныстанов ат. Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын

КОРУТУНДУСУ

Диссертациянын адистикке шайкештиги. Дина Мелдебеккызы Төлегенованын диссертациялык изилдөөсүндө түрк тилдериндеги фитонимдик лексика структура-семантикалык аспектиде, атап айтканда, түрк тилдеринде орун алган фитонимдердеги номинация процесстери жана алардын, түрлөрү, принциптери менен ыкмалары, фитонимдердин семантикасындагы өзгөчөлүктөр, фитонимдик лексиканын типологиялык, структуралык, семантикалык өзгөчөлүктөрү, концептологиялык негиздери түрк тилдеринин, асыресе, кыргыз жана казак тилдеринин материалдарынын негизинде комплекстүү изилдөө-талдоого алынышы жана алардын жыйынтыктары 10.02.06 – түрк тилдери адистигинин паспортуна ылайык келет.

Диссертациянын темасынын тандалып алынышы жана актуалдуулугу түрк тилдеринин лексикасынын маанилүү катмарларынын бири болгон фитонимдерге, башкача айткандарда, өсүмдүк аталыштарына байланыштуу маселелер боюнча системдүү жана комплекстүү түрдөгү атайын изилдөө жүргүзүлө электиги менен шартталган. Өсүмдүктөрдүн аталыштары лексиканын байыркы катмарларына киргендиктен, аларга структуралык-семантикалык, этимологиялык өңүттөн талдоо жүргүзүү, тилдин тарыхын фитонимдердин өнүгүүсү менен тыгыз карым-катышта кароо тилдин өнүгүү тарыхы, лексикасы, этимология боюнча кеңири маалыматтарды бере алат. Зоонимдик лексика сыяктуу эле фитонимдик лексика да тилдин тарыхый өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир тийгизип, лексикалык кордун баюсуна негиз болгон катмар деп айтууга болот. Дүйнөлүк тил илиминде, түркология илиминде фитонимдерди изилдөө-талдоо иштери бир кыйла мезгил мурда эле башталып, бул багыттагы изилдөөлөр өсүмдүктөр аталыштарынын келип чыгышын түшүндүрүүгө, этимологиясын жана семантикалык негизин ачып берүүгө, алардын морфологиялык түзүлүшүн аныктоого арналган. Ал эми кыргыз тил илиминде фитонимдер лексиканын өзүнчө катмары катары системдүү жана комплекстүү изилдөөлөргө алына электиги белгилүү. Ырас,

өсүмдүк аталыштарынын айрым тематикалык топтору тууралуу кесиптик лексиканын алкагындагы изилдөөлөрдө тигил же бул өңүттө сөзгө алынып келгенин көрсөтө кетүүгө болот. Бирок мындай изилдөөлөр кыргыз тилиндеги фитонимдердин лингвистикалык табиятына байланыштуу бардык маселелерди, ошондой эле алардын башка түрк тилдериндеги өсүмдүк аталыштары менен семантикалык, лексика-тематикалык, морфологиялык жана сөз жасоочулук пландагы карым-катыштарын ачып бере албайт. Демек, кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр аталыштарынын семантикалык, этимологиялык, структуралык өзгөчөлүктөрүн түрк тилдеринин фитонимдик материалдары менен тектештирме жана салыштырма өңүттө комплекстүү жана системдүү түрдө изилдөө кыргыз тарыхый лексикологиясындагы, этиологиядагы айрым маселелерди тактоого өбөлгө түзө алат. Ошондой эле фитонимдик лексиканы изилдөө иши биология, ботаника, агрономия, медицинадагы фитотерапия жаатындагы айрым терминологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө да таяныч материал катары кызмат аткарышы мүмкүн. Мындан сырткары, өсүмдүк аталыштарын тектештирме-тарыхый аспектиден изилдеп үйрөнүү түрк тилдүү элдердин материалдык жана руханий маданиятын таанууда булак болуп бере алат. Демек, белгиленип кеткен жагдайлар иштин актуалдуулугун жана проблематикасынын зарылдыгын көрсөтөт.

Иштин жаңы натыйжалары

Диссертациялык иште тилдин сөздүк курамында фитонимдердин орду жана тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө тикеден-тике тийгизген таасиринин аныкталышы; өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексикага семантикалык жактан мүнөздөмө берилиши; түрк тилдериндеги фитонимдердин келип чыгышындагы номинациянын принциптери менен типтеринин сыпатталышы; түрк тилдериндеги өсүмдүк аталыштарынын семантикалык структурасынын аныкталышы; байыркы мезгилдердеги өсүмдүк аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүктөрүнүн кыргыз жана башка түрк тилдеринин алкагында тектештирип-салыштырып талдоого алынышы; түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык өзгөчөлүктөрүнүн жана негизги жасалуу жолдорунун аныкталышы жана сыпатталышы бул иштин илимий жаңылыгын түзгөн.

Изилдөөдөн илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ болуучу төмөнкүдөй натыйжа-жоболор алынган:

1-натыйжа. Адамдын ой жүгүртүүсү менен түшүнүгү өнүккөн сайын фитоним да өз маанисин кеңейте баштайт. Фитонимдин мааниси ошол заттын дал өзүн таанытпастан, ал тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымын чагылдырат.

2-натыйжа. Түрк тилдериндеги байыркы фитонимдик катмар кыргыз тилиндеги фитонимдик кордун концептуалдык негизин түзөт.

3-натыйжа. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексика жалпы семанын негизинде лексика-семантикалык байланыштагы семантикалык талаага биригет. Лексика-семантикалык топтун негизин жалпы түрк тилдерине орток фитонимдер түзөт. Бирок кыргыз тилине гана мүнөздүү фитонимдер да бар.

4-натыйжа. Өсүмдүктөр аталыштарындагы номинация процесси адамдардын таанып-билүү жана таксономиялык ишмердиги менен байланышкан. Номинация процессинде өсүмдүктөрдүн реалдуу белгилери (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жегенге жарактуулугу, дарылык касиети ж. б.) негизги белги катары алынган.

5-натыйжа. Түрк тилдериндеги фитонимдер түзүлүшү боюнча тубаса, туунду, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик лексикасынын өнүгүүсүндөгү динамикалык ролу жана түрк тилиндеги байыркы архетиптердин фоносемантикасынан ачык көрүнөт.

Изилдөөдө туянтулган илимий натыйжалардын негизделиши

Диссертациялык изилдөөдөн алынган жогорудагы натыйжа-жоболор иштин жалпы мазмуну аркылуу негизделген.

“Түрк тилдериндеги фитонимдердин изилденишинин теориялык негиздери” деп аталган биринчи бапта лингвистика илиминде фитонимдерди изилдөө маселесинин коюлушу, алардын жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз, казак тил илимдеринде изилдөөгө алынышына талдоо жүргүзүлгөн. Жалпы тил илиминде фитонимдер боюнча изилдөөлөрдүн башталышы лингвистикадагы натуралисттик багыттын негиз салуучусу А. Шлейхердин окуусу менен байланышта каралган. Орус лингвистикасындагы фитонимдик лексика боюнча изилдөөлөр 17-кылымдын 2-жарымынан тартып колго алына баштап, ономастиологиялык, этимологиялык жана структуралык-семантикалык аспектилерден изилденсе, 21-кылымда бул багыттагы изилдөөлөр салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвомаданияттаануучулук аспектилерге өткөнү белгиленген (1.1., 1.2).

Түрк тилдүү элдердин тил илимдеринде өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын жыйноо, сөздүк түзүү иштери Европа жана Россияга караганда эрте башталгандыгы, Махмуд Кашгаринин атактуу сөздүгүндө эле өсүмдүк аталыштары учураганы, андан кийин өсүмдүктөрдүн элдик атоолору боюнча эмгектер жазылып, атайын изилдөөлөр болгондугу серептелген. Түрк тилдериндеги жана кыргыз, казак тилдериндеги фитонимдик лексика боюнча изилдөөлөрдү талдоонун негизинде, диссертант фитонимдик катмар түрк тилдеринин лексикасындагы байыркы катмар экендиги тууралуу жыйынтык чыгарган (1.3, 1.4)

Иштин 2-бабы “Фитонимдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору” деген аталышта болуп, мында изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизи боюнча маалыматтар, изилдөөгө алынуучу материалдын мүнөзү, изилдөөдө колдонулган методдор менен ык-амалдар сыпаттоого алынган (2.1). Ушул эле бапта фитонимия ономастиканын ичинен өсүп чыккан тармак катары кечирээк таанылгандыгы белгиленүү менен, анын изилдөө объектиси так аныкталып, өзүнө тиешелүү илимий түшүнүктүк аппаратын калыптандыруу, ботаникалык номенклатураны ономастиканын башка салаалары менен тыгыз карым-катышта изилдеп үйрөнүү зарылдыгы белгиленген (2.2.).

Диссертациядагы “Түрк тилдериндеги фитонимдердин номинациясындагы принциптер жана семантикалык өзгөчөлүктөр” деп аталган 3-бап изилдөөгө алынган маселелер боюнча негизги жыйынтыктар орун алган бөлүмгө кирет. Анда фитонимдердеги номинация процесси, алардын семантикасындагы өзгөчөлүктөр (3.1), номинациянын принциптери менен ыкмалары (3.2) анализге алынган. Номинация процессин изилдөөдө түпкү мааниге (көп учурда түп уңгуга) тиешелүү түшүнүктү, же болбосо “себепчи семаны” аныктоонун маанилүүлүгү белгиленип (3.2.1), бул сема фитонимдик системага кирген бир катар туунду же экинчи номинациядагы фитонимдердин пайда болушуна шарт түзөрү, фитонимдик системага кирген атоолор өз-өзүнчө, жалгыздап жаралбай, бири-бири менен функциялык жана семантикалык биримдикте туары мисалдардын жардамы аркылуу ачылып берилген (3.4).

“Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деп аталган 4-баптын мазмуну да изилдөөнүн негизги жыйынтыктарына арналган. Мында фитонимдик катмардын типологиялык (4.1), структуралык өзгөчөлүктөрү (4.2), фитонимдик байыркы архетиптик катмардын структуралык жана семантикалык өнүгүүсү (4.3), фитонимдердин концептологиялык негиздери (4.4), фитонимдик семантиканын өзгөчөлүктөрү (4.5) боюнча иликтөө-талдоолордун жыйынтыктары берилген. Фитонимдик кор тилдин ички формасын, семантикалык мейкиндигин, лексикалык курамын байытуунун негизги булактарынын бири экендиги белгиленет. Түрк тилдеринде өнүгүүсүнүн байыркы этабында, негизинен, бир компоненттен турган фитонимдер мүнөздүү болсо, тилдик өнүгүүнүн кийинки этаптарында морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен уюшулган фитонимдердин басымдуулук кыла баштаганы мисалдардын негизинде көрсөтүлгөн. Айрыкча, эки компоненттен турган өсүмдүк аталыштары түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз жана казак тилдеринде арбын кездешери жетишерлик факты-материалдар менен ынанымдуу берилген.

Жогоруда белгиленген маселелерди изилдөө-талдоолордон келип чыккан көз караштардын, жыйынтыктардын, бүтүмдөрдүн негизинде диссертациялык иштин негизги натыйжалары туюндурулган. Түрк тилдериндеги, анын ичинде кыргыз жана казак тилдериндеги фитонимдик атоолорду лексика-семантикалык, этимологиялык, структуралык, типологиялык изилдөө, алардын жасалышына байланыштуу грамматикалык-морфологиялык изилдөө кыргыз тил илими, түркология, лексикология, тил тарыхы, этимология, семантика, белгилүү даражада этнолингвистика, лингвомаданияттаануу боюнча эмгектердеги илимий-теориялык көз караштарга, жоболорго, бүтүмдөргө негизделип, тиешелүү факт-материалдар менен иллюстрацияланып берилген.

Ошондой эле фитонимдик 111 атоону жана алардын кыскача сыпаттамасын камтыган таблица ишке тиркеме катары берилген. Демек, иштин илимий натыйжалары негизделген мүнөзгө ээ жана ынанымдуу деп айтууга болот.

Издөнүүчү тарабынан алынган натыйжалардын актуалдуу проблеманын, теориялык маселенин жана практикалык милдеттердин чечилишине багытталышы. Иштеги тыянактар, натыйжалар жана

корутундулар изилдөөнүн максат-милдеттерин жүзөгө ашыруунун негизинде алынган. Иштин теориялык деңгээли талапка ылайык. Диссертациялык изилдөө кыргыз тил илими, түркология, лексикология, этимология, семантика, тил тарыхы, этнолингвистика, лингвوماданияттаануу, белгилүү даражада фольклористика, мифологиянын жоболорун, аспектилерин пайдалануу менен аткарылган.

Иштин мазмунун, материалдарын, алынган натыйжаларды ЖОЖдордун филологиялык адистиктеринде кыргыз тили, түркология, лексикология, этимология, тил тарыхы, семантика, этнолингвистика, лингвوماданияттаануу ж. б. боюнча базалык же вариативдүү курстарды окутууда, ошондой эле аталган багыттар боюнча илимий изилдөөлөрдө пайдаланууга болот.

Иштеги негизги жоболордун, натыйжалардын, тыянактардын басмадан чыгуусу. Иштин мазмуну автордун КР ЖАКтын тизмесиндеги басылмаларда, РИНЦ системасында индекстелүүчү ата мекендик жана чет элдик (Россия, Казакстан) басылмаларда жарык көргөн 11 илимий макаласында жетиштүү көлөмдө чагылдырылган. Ошондой эле эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда докладдар, баяндамалар түрүндө апробацияланган.

Авторефераттын диссертациянын мазмунуна шайкеш келиши

Автореферат диссертациялык иштин мазмунуна, анда коюлган изилдөөнүн максаты менен милдеттерине, жалпысынан, шайкеш келет. Авторефератта иштин жалпы мүнөздөмөсү, изилдөөнүн негизги идеялары жана жыйынтыктары кыскача мазмунда берилген. Авторефератка коюлуучу талаптар сакталган.

Диссертациянын мазмунундагы жана теризделишиндеги кемчиликтер. Диссертациялык иште байкалган төмөндөгүдөй жагдайлар боюнча сын-пикир жана сунуш айтууга болот деп эсептейбиз:

1. Проблемага тиешеси бар эмгектердеги айрым полемикалуу көз караш, ой-пикирлерге талдоо жүргүзүүдө аларга шилтеме берип коюу менен гана чектелбей, диссертант ошол маселе боюнча өзүнүн пикирин, позициясын конкреттүү билдирсе, иштин актуалдуулугунун негизделиши, теориялык деңгээли мындан да жогору болмок деп ойлойбуз.

2. 1-баптын аталышы анын мазмунуна карата алганда, чектелүү болуп калган. Анткени бап “Түрк тилдериндеги фитонимдердин изилденишинин теориялык негиздери” деп аталганы менен, анын 1.1- жана 1.2-параграфтарында жалпы эле тил илиминде, анын ичинде европа, орус тил илимдеринде фитонимдик лексиканы изилдөө боюнча маалыматтар да орун алат. Ошондуктан “Тил илиминде фитонимдерди изилдөөнүн теориялык негиздери” деп өзгөртүп коюу сунушталат.

3. 69-бетте “Кыргыз тилиндеги уюл, уют, жуп, чак, чалка, чалкалай, мом сыяктуу туунду маанилерге негиз болуп турган уюлгу, чалкан, мумуя сыяктуу уңгулардын азыркы тилибизде лексикалык мааниси көрүнбөйт” деген ой орун алган. Мында уюлгу, чалкан, мумуяны уңгу эмес, туунду маани катары кароо

туура деп эсептейбиз. *Уюл, уют, уюлгу* – баары бир уңгуга, байыркы *уй* уңгусуна барып такалары көрүнүп турат. Ал эми *мом* туунду мааниси *мумуя* (момуя) уңгусуна эмес, тескерисинче *мом* уңгусу *мумуя* туундуу маанисине негиз болгонун бул сөздөрдү этимологиялык, структуралык талдоо аркылуу аныктоого болот.

4. 89-90-беттерде *балтыркан, катын карагат, каракыз, кемпирчөп* сыяктуу фитонимдик атоолорду компонентинин мааниси адамдын социалдык статусу менен байланышкан атоолор катары эмес, адамдын жаш-курактык жана гендердик статусу менен байланышкан атоолор катары берүү алгылыктуу деп ойлойбуз, анткени социалдык статус башкача мааниде каралат.

4. Изилдөөдө колдонулган эмгектер боюнча:

1) Изилдөө түрк тилдериндеги фитонимдер боюнча болуп жаткандыктан, темага тиешеси бар айрым эмгектер иште каралбай калган, мисалы, Ж. Исмаилованын “Кыргыз жана түрк тилдериндеги мөмө-жемиш аталыштары” (кандидаттык диссертация, 2012), Фатих Алкайыштын “Түрк тилиндеги өсүмдүк аттары” (канд. дисс., 2007) эмгектери ж. б.;

2) Ошондой эле кыйыр түрдө тиешеси бар эмгектерди да карап коюуга болмок: “Кыргызстандын негизги дары-дармек өсүмдүктөрү” (түз. Р. Айдарова, Б. Султанова, А. Убукеева. - Фрунзе, 1983); “Ботаникалык терминдердин жана өсүмдүктөрдүн орусча-кыргызча сөздүгү” (Фрунзе, 1975), “Ботаника терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү” (түз. А. Ботбаева. - Бишкек, 1991) ж. б.;

3) Фитонимдердин семантикалык өзгөчөлүктөрүн берүүдө Кудайбергенов (1979), Шанский (1968), Филлмор (1981), Оразовдун (1991) эмгектерине шилтемелер берилгени менен, алар адабияттардын тизмесинде көрсөтүлбөгөн.

5. Диссертациянын текстинде бир катар орфографиялык, пунктуациялык жана техникалык мүчүлүштөр учурайт:

1) 4-бап жана анын параграфтарынын иштин мазмунунда көрсөтүлгөн беттери менен тексттеги иш жүзүндөгү беттер дал келбей калган, мазмунду ондоо керек;

2) орфографиялык каталар (мисалы, *жүргүзүгөнүн* (60-б.), *жолгуучу* (37-б.), *өнгүшү* (52-б.), *бакоо* (71-б.), *туундуу* (72-73-бб.) ж.б.у.с.);

3) 15-16-беттерде *суу жаңак* деген фитоним берилген, *жаңак* – диалектилик лексика, ошондуктан аны адабий тилге тууралап *суу жаңгак* деп берүү керек;

4) стилистикалык каталар ойдун логикасын бузган учурлар кездешет (мисалы: 33-б. ...*салыштырма-типологиялык багытта аткарылган Г. И. Уюкбаеванын эмгегинде...* деп берилет. Мында *салыштырма-типологиялык багытта аткарылган Уюкбаева* эмес, *Уюкбаеванын салыштырма-типологиялык багытта аткарылган эмгеги* тууралуу сөз болуш керек) ж. б.

Бирок көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөр диссертациянын жалпы илимий-теориялык деңгээлине, алынган жыйынтыктарга олуттуу доо кетире албайт, негизинен, формалык жагына тиешелүү деп эсептейбиз.

Диссертациялык иштин тиешелүү талаптарга дал келиши

Жыйынтыктап алганда, Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу диссертациялык иши темасынын актуалдуулугу, максат-милдеттеринин аткарылгандыгы, толук бүткөндүгү, алынган натыйжаларынын жаңылыгы жана

илимий-теориялык, практикалык мааниси жагынан кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарга толук жооп берет, ал эми анын автору Төлегенова Дина Мелдебеккызы 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алууга татыктуу деп бүтүм чыгарууга болот.

Диссертациялык иш жана корутунду К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасынын кеңейтилген отурумунда талкууланып, жактырылган (№11 протокол, 12-июнь, 2025). Отурумга кафедра башчысы, филол. илимд. кандидаты Ч. Д. Толубаева (10.01.01), филология илимдеринин докторлору А. Э. Абдыкеримова (10.02.01), А. Т. Дунканаев (10.02.01), М. А. Атакулова (10.02.06, сырттан катышуучу), филология илимд. кандидаттары А. К. Койлубаева (10.02.01), А. А. Анапияева (10.02.01), Т. Ж. Асирдинова (10.02.01), Н. А. Жумашова (10.01.09), ага окутуучу Ж. А. Түмөнбаева, окутуучулар Б. Ж. Сыдыкова, С. Б. Оторбаева, Ш. Б. Бейшебекова, катчы Р. Калыкова катышкан.

Кафедра башчысы,
филол. илимд. кандидаты

Катчы

Ч. Д. Толубаева

Р. Калыкова

